

ทฤษฎีสมคบคิดในมุมมองมานุษยวิทยา

ใครอยู่เบื้องหลังการลอบสังหารจอห์น เอฟ. เคนเนดี (John F. Kennedy) มนุษยชาติเคยขึ้นไปเหยียบดวงจันทร์จริงหรือไม่ ความลับในแอเรีย 51 (Area 51) คืออะไร อะไรขับเคลื่อนเหตุการณ์ 9/11 การแพร่ระบาดของเชื้อไวรัสโคโรนาเกิดจากสาเหตุใด คำถามเหล่านี้เป็นข้อสงสัยจากทฤษฎีสมคบคิด (conspiracy theory) ซึ่งเป็นแนวคิดที่ใช้เรียกคำอธิบายเหตุการณ์หรือสถานการณ์บางอย่างว่าเป็นผลมาจากแผนการหรือภารกิจลับของผู้มีอำนาจหรือไม่ก็คือยืนยันว่ามีเรื่องราวสำคัญบางอย่างที่ถูกผู้มีอำนาจปกปิดไว้เป็นความลับจากสาธารณชน แอนดริว แม็คเคนซี-แม็คฮาร์ก (Andrew McKenzie-McHarg) (2020) บอกว่าแนวคิดดังกล่าวเกิดจากการประกอบขึ้นของคำสองคำ นั่นคือ คำว่าสมคบคิด (conspiracy) เป็นคำที่แสดงรูปลักษณะหรือที่มาที่ไปของสิ่งที่ถูกอธิบาย ในขณะที่คำว่าทฤษฎี เป็นความพยายามยกระดับคำอธิบายผ่านการเชื่อมโยงความคิดซึ่งเป็นองค์ประกอบต่าง ๆ เข้าด้วยกันโดยรวมแล้ว กล่าวได้ว่า ทฤษฎีสมคบคิดเป็นโครงสร้างของเรื่องเล่าแบบหนึ่งที่เกิดจากการรวบรวมเงื่อนงำเล็ก ๆ และข้อสงสัย เข้าด้วยกันผ่านการใช้จินตนาการเพื่ออธิบายการกระทำของผู้มีอำนาจที่ไม่ปรากฏหรือมองไม่เห็น (Jameson 1992) ซึ่งความจริงของเรื่องเล่านั้นมักเป็นปริศนาหรือไม่กระจ่างชัด บทความนี้ไม่ได้มุ่งตอบคำถามที่เป็นข้อสงสัยในข้างต้น แต่ต้องการสำรวจทฤษฎีสมคบคิดในมุมมองทางมานุษยวิทยา

ที่มาและพัฒนาการ

แม้การใช้คำว่าทฤษฎีสมคบคิดในความหมายข้างต้นจะเริ่มขึ้นโดยสำนักข่าวกรองกลางของสหรัฐอเมริกา (CIA) หลังจากทีประธานาธิบดีจอห์น เอฟ. เคนเนดี ถูกลอบสังหารในปี 1963 ภายใต้อ้างอิงว่าผู้ลอบสังหารซึ่งเป็นอดีตนาวิกโยธินของสหรัฐเพียงคนเดียวจะสามารถลงมือได้เองโดยปราศจากการหนุนหลังจริงหรือไม่ การบริหารของประธานาธิบดีที่ขัดแย้งกับอำนาจและผลประโยชน์ของชนชั้นนำจบลงด้วยการลอบสังหารหรือไม่ (The Telegraph 2018) แม็คเคนซี-แม็คฮาร์ก (2020) อธิบายว่าพัฒนาการของแนวคิดดังกล่าวเกิดขึ้นภายใต้กระบวนการทำข้อสงสัยให้เป็นศาสตร์ (scientisation) ในสองลักษณะ โดยลักษณะแรกเกิดขึ้นในนิติวิทยาศาสตร์ทางอาชญากรรม (criminal forensics) ในทศวรรษ 1970 คำว่าทฤษฎีสมคบคิดที่ปรากฏและแพร่หลายอยู่ก่อนแล้วตามหนังสือพิมพ์ กลายเป็นแม่แบบให้กับการสร้างคำอธิบายชั่วคราวต่อข้อสันนิษฐานในอาชญากรรมต่าง ๆ การสำรวจบทความในหนังสือพิมพ์ของแม็คเคนซี-แม็คฮาร์ก พบหัวข้อข่าวที่ใช้รูปแบบการประกอบคำแบบเดียวกับทฤษฎีสมคบคิดในการอธิบายคดีอาชญากรรมหนึ่ง ๆ เป็นการเฉพาะ คือ ทฤษฎี+ลักษณะอาชญากรรม (crime+theory) เช่น ทฤษฎีการฆาตกรรม (murder theory) ทฤษฎีการลักพาตัว (abduction theory) และทฤษฎีการขู่กรรโชก (blackmail theory) คำว่าทฤษฎีในที่นี้จึงมีลักษณะเป็นข้อสันนิษฐานที่จำเพาะต่อบริบท ในขณะที่การสมคบคิดเป็นเรื่อง

ของการสุมหัวหรือร่วมกันก่ออาชญากรรมที่ผิดต่อกฎหมาย กล่าวได้ว่าการเกิดขึ้นของทฤษฎีสมคบคิดในลักษณะแรกนี้ยังไม่มีลักษณะเป็นคำศัพท์เชิงแนวคิด

พัฒนาการในลักษณะที่สองเกิดขึ้นในสังคมศาสตร์ แม็คเคนซี-แม็คฮาร์ก (2020) บอกว่าสำหรับสังคมศาสตร์แล้ว ทฤษฎีสมคบคิดไม่ใช่แนวคิดธรรมดา แต่เป็นแนวคิดที่ให้ความหมายทางลบในฐานะตัวแบบของการอธิบายอาชญากรรมหรือเหตุการณ์บางอย่างที่ไม่ได้เกิดขึ้นในระดับปัจเจกบุคคล แต่เป็นเหตุการณ์ทางสังคมและการเมืองระดับมหภาค ทฤษฎีสมคบคิดในความหมายนี้จึงไม่ใช่สมมติฐานที่อธิบายเหตุการณ์อันจำเพาะต่อบริบทหนึ่ง ๆ แต่เป็นการสร้างเค้าโครงของเรื่องเล่าหรือกรอบความคิดสำหรับหว่านล้อมผู้คนที่หลงเชื่อ แม็คเคนซี-แม็คฮาร์ก ยังเห็นว่านัยของทฤษฎีสมคบคิดแต่ละเรื่องจะเผยตัวเมื่อเราถอยห่างออกมาจากเนื้อหาของเรื่องเล่าหรือกรอบความคิด และจัดวางทฤษฎีสมคบคิดนั้นไว้ในบริบทที่กว้างกว่า คาร์ล ป็อบเปอร์ (Karl Popper) (1994) ชี้ให้เห็นสาระสำคัญของพัฒนาการในลักษณะนี้ว่า ทฤษฎีสมคบคิดเป็นมุมมองที่อธิบายว่าปรากฏการณ์ทางสังคมประกอบขึ้นจากการค้นพบว่ามีคนบางกลุ่มจะได้ประโยชน์จากปรากฏการณ์ พวกเขาจึงวางแผนและลงมือให้มีปรากฏการณ์ดังกล่าวเกิดขึ้น สิ่งที่เกิดขึ้นในสังคม ไม่ว่าจะเป็นสงคราม ความขัดแย้ง ความยากจน ความเหลื่อมล้ำ ตลอดจนความแร้นแค้น ล้วนเป็นผลมาจากความต้องการของผู้มีอำนาจ การพิจารณาทฤษฎีสมคบคิดจึงต้องมองว่ามีบริบทแวดล้อมอะไรที่ทำให้สังคมต้องหวาดระแวงต่อการกระทำของผู้มีอำนาจซึ่งแอบซ่อนอยู่เบื้องหลังของเหตุการณ์ต่าง ๆ

จักรวาลทัศน์ลึกลับในมานุษยวิทยา

ในยุคสมัยที่ข้อมูลข่าวสารแพร่หลายและทฤษฎีสมคบคิดได้รับความสนใจจากสาธารณชนมากขึ้นเป็นลำดับ เหตุการณ์บางอย่างในสังคมที่คลุมเครือ ไม่ชัดเจน หรือเป็นปริศนาที่ไม่กระจ่างชัด มักถูกอธิบายด้วยทฤษฎีสมคบคิดว่าเป็นไปตามเป้าประสงค์ของผู้มีอำนาจบางอย่าง อย่างไรก็ตาม แทนที่จะพิสูจน์ทราบความไม่ชัดเจนว่าอะไรเป็นอะไรหรือเป็นอย่างไรกันแน่ มานุษยวิทยาสนใจทฤษฎีสมคบคิดในระดับของการสร้างความหมาย ในทางหนึ่ง แอนนิกา ราโบ (Annika Rabo) (2020) บอกว่าการค้นคว้าเรื่องทฤษฎีสมคบคิดในมานุษยวิทยาพัฒนาขึ้นมาจากความสนใจเรื่องเวทมนตร์คาถาและพลังปีศาจ จักรวาลทัศน์ลึกลับ (occult cosmology) ไม่ใช่เพียงปรากฏการณ์ที่พบในสังคมบรรพกาลเท่านั้น แต่ยังปรากฏในสังคมร่วมสมัยด้วย ราโบเห็นว่าจักรวาลทัศน์ลึกลับไม่เพียงแพร่หลายในสังคมร่วมสมัย แต่ยังปรากฏตัวในฐานะทฤษฎีสมคบคิดด้วย

อี อี อีแวนส์-พริทชาร์ด (E. E. Evans-Pritchard) (1937) เป็นผู้ริเริ่มการศึกษาจักรวาลทัศน์ลึกลับผ่านการศึกษาลัทธิของชาวอาซันเด (Azande) ทางตอนใต้ของซูดาน ในบริบทของยุคสมัยที่สังคมบรรพกาลถูกวางอยู่ตรงข้ามกับสังคมสมัยใหม่ อีแวนส์-พริทชาร์ดอธิบายว่าการใช้เวทมนตร์คาถาในสังคมอาซันเดมิ้ระบบของตรรกะและเหตุผลรองรับในตัวเอง การที่ชาวอาซันเดไม่เชื่อในเรื่องเหตุบังเอิญ สิ่งที่น่าเป็นอุบัติเหตุ ความเจ็บป่วย ความตาย

และเรื่องโชคร้ายต่าง ๆ ถูกอธิบายว่าเป็นผลมาจากการใช้เวทมนตร์คาถา จักรวาลทัศน์ของชาวอาชานเดดดังกล่าวข้างต้นนี้ใกล้เคียงกับความคิดที่ว่า เมื่อมีเหตุไม่ดีบางอย่างเกิดขึ้น สาเหตุล้วนมาจากการที่ใครบางคนหรือบางกลุ่มกระทำการหรือสมคบกันในที่ลับเพื่อใช้คาถาอาคมให้มีเหตุร้ายเกิดขึ้น

ในช่วงทศวรรษ 1980 คดีความว่าด้วยการล่วงละเมิดจนถึงการฆาตกรรมเด็กปรากฏขึ้นในภาคกลาง (midland) ของสหราชอาณาจักร หนึ่งในคำอธิบายที่แพร่หลายในช่วงเวลานั้นคือการเชื่อมโยงคดีความดังกล่าวเข้ากับลัทธิบูชาซาตาน (satanic cult) อย่างไรก็ตาม แม้ไม่มีหลักฐานปรากฏแน่ชัด แต่การกล่าวหา ยังคงเกิดขึ้นอยู่เนื่อง ๆ ฌ็อง ลา ฟอนเทน (Jean La Fontain) (1998) แกระยเรื่องราวดังกล่าว พบว่าความคิดเรื่องการบูชาซาตานไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่เดิมในสหราชอาณาจักร แต่เป็นแนวคิดที่แพร่มาจากสหรัฐอเมริกา สื่อมวลชนมีบทบาทสำคัญในการเผยแพร่และขยายผลแนวคิดนี้ ผ่านการสร้างความเสี่ยงและข้อกล่าวหาที่เชื่อมโยงคดีเข้ากับลัทธิที่แพร่เข้ามา เจ้าหน้าที่และนักวิชาการที่พูดถึงคดีความแต่ไม่เชื่อมโยงไปยังลัทธิจะถูกตราหน้าว่าเป็นพวกที่ไม่จริงจังกับปัญหาที่เกิดขึ้น อีกทั้งผู้ที่ปฏิเสธความเชื่อมโยงและตำราวจที่ปฏิบัติหน้าที่ตามหลักกฎหมายและข้อมูลหลักฐานก็จะถูกใส่ความว่าพยายามปกป้องบุคคลสำคัญและผู้มีอำนาจในสังคมซึ่งน่าจะเป็นสมาชิกของลัทธิ เมื่อสถานการณ์เริ่มนิ่งในอีก 20 ปีต่อมา นิกกี้ ฟอลคอฟ (Nicky Falkof) (2019) อธิบายว่าบริบทของลัทธิบูชาซาตานในช่วงทศวรรษ 1980 ถึงต้นทศวรรษ 1990 คือการล่มสลายลงของระบอบการแบ่งแยกสีผิว (apartheid regime) ในแอฟริกาใต้ จักรวาลทัศน์ของการบูชาซาตานกลายเป็นภาพแทนของสงครามระหว่างพระเจ้าและปีศาจซึ่งสะท้อนผ่านอุดมการณ์ที่คนผิวขาวควรแยกออกจากคนผิวสีอื่น อารมณ์ความรู้สึกที่ตอกค้ำทำให้เกิดการเชื่อมโยงเหตุการณ์ต่าง ๆ เข้าด้วยกัน ทฤษฎีสมคบคิดปรากฏขึ้นในคราบของอุดมการณ์แบบอื่นและบีบให้ความคิดของผู้คนต้องไหลตาม ๆ กันไป

ในโลกปัจจุบัน ความลึกลับในทฤษฎีสมคบคิดเปลี่ยนจากเวทมนตร์คาถาไปสู่การเมืองและทุนนิยม ความพลิกผันทางการเมืองและวิกฤติเศรษฐกิจ มักถูกเชื่อมโยงกับความชั่วร้ายของผู้มีอำนาจซึ่งเป็นผู้อยู่เบื้องหลังเหตุการณ์ต่าง ๆ สังคมถูกอธิบายว่าเป็นละครเวทีที่มีคนเขียนบทและผู้กำกับนิรนามอยู่เบื้องหลัง ฌ็อง โคมารอฟ (Jean Comaroff) และจอห์น โคมารอฟ (John Comaroff) (1999) อธิบายว่าเราอยู่ในยุคทุนนิยมที่ตีคู่กันมากับการมองโลกในแง่ร้ายแบบหลังสมัยใหม่ (postmodern pessimism) ความร่ำรวยที่ไม่กระจ่างชัดหรือมีช่องทางให้เกิดความเสี่ยงของบางคนจะถูกตั้งแง่ว่าได้มาด้วยกลโกงหรือวิธีการที่ผิดหรือไม่ ตัวอย่างความเหลื่อมล้ำในสังคมแอฟริกาใต้ภายหลังการล่มสลายลงของระบอบการแบ่งแยกสีผิวถูกอธิบายว่าเป็นผลมาจากการสมรู้ร่วมคิดกันของคนรวยและผู้มีอำนาจ แทนที่จะเป็นความเชื่อและเวทมนตร์คาถาอย่างที่ผ่านมา เงินตราและอำนาจที่ตรวจสอบไม่ได้ถูกทำให้กลายเป็นปีศาจตัวใหม่ที่อยู่เบื้องหลังคำอธิบายของทฤษฎีสมคบคิด

ความลับ (ที่ทุกคนรู้)

กล่าวได้ว่า ด้านตรงข้ามของการสมคบคิด (conspiracy) ที่เป็นเรื่องของการกระทำแบบลับ ๆ คือความโปร่งใส (transparency) ซึ่งเอื้อต่อการตรวจสอบข้อเท็จจริงให้กระจ่างชัด ธีโอดอรัส ราโคโปลอส (Theodoros Rakopoulos) (2022) อธิบายว่าฐานความคิดของทฤษฎีสมคบคิดคือการเชื่อว่ามีความจริงอยู่ข้างนอก (out there) ซึ่งเราสามารถเข้าไปค้นหาได้ แต่การไปไม่ถึงความจริงนั้นด้วยอุปสรรคของอำนาจและปัจจัยต่าง ๆ ทำให้เนื้อหาของทฤษฎีสมคบคิดเกิดขึ้นจากความสิ้นหวังในการแสวงหาความจริงนั้น ๆ ของนักฝันกลางวันเชิงทฤษฎี ในขณะที่เดียวกัน สาเหตุที่ทฤษฎีสมคบคิดได้รับความนิยมเชื่อถือ นอกจากเนื้อหาสาระที่ชวนเชื่อแล้ว ส่วนหนึ่งยังเป็นผลมาจากระดับความน่าเชื่อถือที่ตกต่ำ (low-credibility) ของกลุ่มคนที่ถูกกล่าวถึง เช่นเดียวกับที่อีกส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากความไม่รู้ (ignorance) ของผู้รับสารด้วย กล่าวได้ว่า ความคลุมเครือ น่าสงสัย ไม่กระจ่างชัด เป็นสิ่งแวดล้อมทางวัฒนธรรมที่สำคัญและเอื้อต่อทฤษฎีสมคบคิด เพราะความไม่รู้ ไม่ว่าจะด้วยเพราะความอคติ การขาดข้อมูลที่จู้หรือการสืบสาวเข้าไปไม่ถึงข้อมูลที่เป็นความลับ ได้สร้างทางเลือกให้กับทฤษฎีสมคบคิดผ่านการสร้างความจริงทางสังคมขึ้นมาในคำอธิบาย (Kirsh & Dilley 2015) นั่นคือการสร้างคำอธิบายว่าความลับในเรื่องหนึ่ง ๆ คืออะไรแล้วเผยแพร่ออกไปโดยบอกว่าเรื่องนี้เป็นความลับ

สมมติฐานที่กลายเป็นคำอธิบายในทฤษฎีสมคบคิดจะเป็นเรื่องจริงหรือไม่เป็นอีกเรื่องหนึ่ง แต่ในขณะที่ทฤษฎีสมคบคิดพยายามอธิบายให้เห็นความไม่กระจ่างชัดของเรื่องราวบางอย่างซึ่งสัมพันธ์กับอำนาจที่ตรวจสอบไม่ได้ การอธิบายแบบเชื่อมโยงองค์ประกอบและเหตุการณ์ต่าง ๆ โดยปราศจากหลักฐานที่แน่ชัดจนเกิดเป็นเรื่องราวบางอย่างที่เป็นสิ่งที่คนทั่วไปต้องระมัดระวัง ในพันธะที่สังคมศาสตร์ต้องให้คำอธิบายที่ลึกไปกว่าสามัญสำนึกและพื้นผิวของข้อเท็จจริง ปีออปเปอร์ (2014) เห็นว่าสังคมศาสตร์ไม่ควรทำแบบเดียวกับทฤษฎีสมคบคิด หรือก็คือการมุ่งอธิบายว่าความจริงทางสังคมหนึ่ง ๆ เป็นผลมาจากการกระทำอย่างลับ ๆ ของผู้มีอำนาจ เหตุการณ์บางอย่างเกิดขึ้นตามความประสงค์ของใคร ใครเป็นผู้อยู่เบื้องหลังและใครได้ประโยชน์จากสิ่งที่เกิดขึ้น สิ่งที่สังคมศาสตร์ควรให้ความสนใจคือการชี้ให้เห็นและอธิบายผลที่ไม่คาดคิดของการกระทำที่เกิดขึ้นในสังคม อย่างไรก็ตาม ในอีกด้านหนึ่ง ดิดีแยร์ ฟาแซง (Didier Fassin) (2021) เห็นว่าทฤษฎีสมคบคิดเป็นเรื่องการต่อสู้กันของความหมาย ในบางกรณีที่มีความรู้บางอย่างถูกปกปิดไว้ ความรู้ก็ถูกสร้างขึ้นในรูปของทฤษฎีสมคบคิดเช่นกัน การเกิดขึ้นของศาสตร์อย่างยูโฟวิทยา (Ufology) เป็นตัวอย่างของการสร้างความหมายให้กับข้อสงสัยและความไม่รู้เกี่ยวกับมนุษย์ต่างดาวและวัตถุลึกลับจากห้วงอวกาศ (Roth 2005) สิ่งที่เราควรทำคือการอธิบายว่าทฤษฎีสมคบคิดแต่ละเรื่องต้องการบอกอะไร อยู่ภายใต้บริบทแบบใด และกำลังสะท้อนปัญหาเกี่ยวกับความรู้และความรับรู้ในสังคมอย่างไร

ผู้เขียน

วิสุทธิ์ เวชวารากรณ์ นักวิจัย ฝ่ายวิจัยและส่งเสริมวิชาการ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร

รายการอ้างอิง

- Comaroff, J & Comaroff, J. 1999. Occult Economies and the Violence of Abstraction: Notes from the South African Postcolony. *American Ethnologist*. 26(2): 279-303.
- Evans-Pritchard, E. 1937. *Witchcraft, Oracles, and Magic Among the Azande*. Oxford: Clarendon Press.
- Falkof, N. 2018. The Satanism Scare in Apartheid South Africa. In *Handbook of Conspiracy Theory and Contemporary Religion*. Leiden: Brill.
- Fassin, D. 2021. Of Plots and Men: The Heuristics of Conspiracy Theories. *Current Anthropology*, 62(2): 128-137.
- Jameson, F. 1992. *The Geopolitical Aesthetic: Cinema and Space in the World System*. London: BFI & Indiana University Press.
- Kirsch, T. G. & Dilley, R. 2015. *Regimes of Ignorance. Regimes of Ignorance: Anthropological Perspectives on the Production and Reproduction of Non-knowledge*. New York: Berghahn Books.
- La Fontain, J. 1998. *Speak of the Devil: Tales of Satanic Abuse in Contemporary England*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McKenzie-McHarg, A. 2020. Conceptual History and Conspiracy Theory. In *Routledge Handbook of Conspiracy Theories*. New York: Routledge.
- Popper, K. 1994. *The Open Society and Its Enemies*. New Jersey: Princeton University Press.
- Popper, K. 2014. *Conjectures and Refutations: The Growth of Scientific Knowledge*. New York: Routledge.
- Rabo, A. 2020. Conspiracy Theory as Occult Cosmology in Anthropology. In *Routledge Handbook of Conspiracy Theories*. New York: Routledge.
- Rakopoulos, T. 2022. Of Fascists and Dreamers: Conspiracy Theory and Anthropology. *Social Anthropology*, 30(1): 45-62.
- Roth, C. F. 2005. Ufology as Anthropology: Race, Extraterrestrials, and the Occult. *ET Culture: Anthropology in Outerspaces*, 38-93.
- The Telegraph. 2018. History's Greatest Conspiracy Theories.
<https://www.telegraph.co.uk/news/2016/03/16/historys-greatest-conspiracy-theories/>